

Prírodné krásno u Th. W. Adorna: v závislosti a opozícii voči svetu panstva*

Peter Brezňan; pbreznan@ukf.sk

Abstract: Th. W. Adorno's aesthetics represents a comprehensive reflection on a number of important topics in aesthetic research. Among them is the issue of the aesthetic experience generated by the beauty of nature. In the perspective of Adorno's theory, the experience of natural beauty is described as a quality that forms in an immanent relation to the historical and social reality of humans. In the first place, one can observe the fundamental dependence of natural beauty on the degree of social domination of nature. By failing to reflect on this social mediation, the experience of natural beauty appears to be immediate and creates the deceptive fantasy of the primordial form of nature. At the same time, however, Adorno uncovers a positive potential in the experience of natural beauty – it lies in the ability to transcend a power-based subjectivity that reduces reality to the substrate of the domination. By means of the transcendence of subjectivity, the experience of natural beauty opens up the possibility to perceive and approach reality in the unreduced fullness of its qualities while also anticipating a reconciliation of man with nature in an allegorical way. The aim of my study is to describe the sketched aspects of the experience of natural beauty.

Keywords: Adorno, natural beauty, domination, mediation, reconciliation.

Adornovu nedokončenú a posmrtno publikovanú *Estetickú teóriu* (Ästhetische Theorie, 1970) môžeme podľa Konrada Paula Liessmanna (2009, a. 12) „považovať“ za najdôležitejšiu prácu filozofie umenia 20. storočia.¹ A to zrejme z toho dôvodu, ako Liessmann (1999, s. 123) na inom mieste podotýka, že „predstavuje snáď najnáročnejší a ešte stále inšpiratívny pokus pochopiť moderné umenie v kontexte neskoro buržoáznej spoločnosti ako tú inštanciu, ktorá si samotná zachováva ešte nárok na pravdu a kritiku, no len za cenu bezpodmienečnej estetickéj radikálnosti.“ Z tohto hľadiska „bola v podstate ešte estetickou diela, teóriou umeleckého diela, ktorá skúmala jeho možnosti so zreteľom na trh a médiá“ (Liessmann, 2009, s. 12).

Popri teórii moderného umenia formuluje Adorno v *Estetickej teórii* taktiež komplexnú teóriu (estetickéj skúsenosti) krásy prírody. Jeho estetiku tak môžeme považovať súčasne za estetiku prírody, ktorá reflektuje skúsenosť krásy prírody. Približuje charakter, konštitutívne atribúty, podmienky formovania i obsah skúsenosti krásy prírody, dotýka sa zároveň jej pôvodu, ako aj vzťahu k sociálnej skutočnosti. Z hľadiska esteticko-dejinného ukotvenia možno v Adornovej teórii krásy prírody pozorovať produktívnu osciláciu medzi Kantom a Hegelom. V rozpore voči Hegelovi prisudzuje Adorno prírodnému krásnu ťažiskové postavenie v rámci celkového poľa estetiky; umenie je podľa neho totižto „místo nápodobou

---

* Pokiaľ nie je uvedené inak, citácie z nemeckých zdrojov prel. P. B.

¹ V podobnom duchu sa vyjadruje i Albrecht Wellmer (1993, s. 9): „Možno sa domnievať, že od čias Schopenhauera a Nietzscheho [...] žiadna iná filozofia umenia, minimálne v Nemecku, nepôsobila tak trvalo na umelcov, kritikov a intelektuálov ako tá Adornova. Stopy jej pôsobenia vo vedomí tých, čo majú produktívne, kritické, alebo len receptívne nič do činenia s moderným umením, sú neprehliadnuteľné“.

přírody nápodobou přírodního krásna“ (Adorno, 1997, s. 98).² Adornova polemika s Hegelom sa zreteľne prejavuje i v určení podstaty prírodného krásna: „co Hegel vypočítává jako nedostatek přírodního krásna, to že sa vymyká pevnému pojmu, je podstatou krásna samého“ (Adorno, 1997, s. 105). „Dišancovanie sa od Hegela privádza Adorna ku Kantovi. Práve faktor krásna a umenia, ktorý nekorešponduje s pojmom, [...] stojí v centre jeho estetiky“ (Lang, 1981, s. 187). Na druhej strane sa však Adorno vymedzuje aj voči Kantovi a približuje sa k Hegelovi: „Do rozporu s Kantom sa Adorno dostáva z toho dôvodu, že súd o kráse, ktorý je u Kanta vyjadrený na základe subjektívneho stavu, musí chápať ako jej objektívne určenie; k tomu Adorna núti jeho záujem o pravdu v umení, čo ho zase spája s Hegelom“ (ibid.). V Adornovej teórii krásy prírody (a rovnako i v celku jeho estetiky) tak môžeme identifikovať zásadnú dvojdomosť, „ustavičný kyvadlový pohyb medzi pólom kantovského agnosticismu a pólom hegelovského poznání totality“ (Zima, 1998, s. 156).

Adornovo zameranie na krásu prírody nestráca svoje opodstatnenie ani vzhľadom na súčasnosť. Príroda pre nás predstavuje (samozrejme, okrem mnohého iného i) jednu z významných častí priestoru estetična. Jej krása sa pritom javí ako centrálny prvok, okolo ktorého sa sféra estetickej skúsenosti prírody usúvzťažňuje, ktorý, ako by mohol povedať milovník prírody, je prítomný takmer v každom pohľade na prírodu. Akoby prírodu v jej celku pokrýval a súčasne i prestupoval žiarivý závoj fascinujúcej krásy.

V nasledujúcich reflexiách zameriam svoju pozornosť práve na tento centrálny prvok estetickej skúsenosti prírody. Budem uvažovať o kráse prírody z perspektívy Adornovej estetiky, pričom sa chcem sústrediť na jej spoločensko-historickú dimenziu, ako aj podmienky jej konštitúcie. Zároveň sa pokúsím načrtnúť i obsah skúsenosti krásy prírody. Toto zameranie skúmania so sebou prináša zároveň určité ohraničenie: sledované aspekty Adornovej teórie krásy prírody vystúpia do popredia, niektoré iné sa tak zákonite (a vzhľadom na vymedzený rozsah štúdie viac-menej nutne) ocitnú potlačené v úzadí. V tejto súvislosti by som chcel pripomenúť, že si nekladím ambíciu podať komplexnú reflexiu Adornovej teórie krásy prírody, mojou snahou je poukázať na niektoré jej imanentné aspekty.

Konštitutívna báza krásy prírody

V optike Adornovej estetiky sa krása prírody nečrtá ako jej bezprostredná, prirodzene daná vlastnosť, ale ako kvalita, ktorá sa konštituuje a formuje vo vzťahu k historicko-sociálnej skutočnosti človeka; ktorá je touto skutočnosťou imanentne podmienená. Z tohto dôvodu je preto dôležité aspoň stručne načrtnúť historicko-spoločenský kontext vzťahu človeka a prírody, tvoriaci pre Adorna bázu jeho teórie krásy prírody. Východiskovú situáciu tohto vzťahu charakterizovala podľa Adorna vysoká miera nadvlády prírody nad človekom, pričom príroda v tejto svojej primárnej, neznámej a nekontrolovanej podobe bola pre človeka zdrojom enormnej hrôzy poukazujúcej na existenčné ohrozenie zo strany prírody. Človek túto situáciu zvrátil spoločensko-historickým procesom racionálno-inštrumentálneho ovládnutia a spoznávaní prírody, ktorý Adorno nazýval i procesom osvietenstva, a ktorého významnú súčasť predstavovala i konštitúcia racionálneho, účelne zameraného subjektu. Uvedenú problematiku reflektoval Adorno predovšetkým v *Dialektike osvietenstva* (*Dialektik der Aufklärung*, 1947), napísanej spolu s Maxom Horkheimerom, ktorý sa spolu s Adornom radí k popredným predstaviteľom Frankfurtskej školy.³ Z celkového hľadiska poukazuje *Dialektika osvietenstva* predovšetkým na „skutočnosť, že racionalistický subjekt,

² Hartmut Scheible v tejto súvislosti pripomína: „V protiklade k hegelovskému neuznaniu prírodného krásna, ktoré môže nadobudnúť význam, iba pokiaľ sa prostredníctvom ducha transponuje do krásy umenia, Adorno, v súlade so svojou náukou o prednosti objektu, odmieta bezvýhradné podriadenie sa prírody kvantifikujúcej moci subjektu“ (Scheible, 1983, s. 102).

³ Adorno a Horkheimer nadviazali v *Dialektike osvietenstva* na kritiku osvietenstva, ktorú rozvíjali myslitelia ako napr. markíz de Sade, F. Nietzsche, K. Marx či S. Freud (bližšie k Dialektike osvietenstva pozri Gangl, Raulet, 1998).

ktorý si podriaďuje prírodu, aby ju mohol vykorisťovať, padá napokon za obeť represívnym mechanizmom svojho vlastného rozumu“ (Zima, 2005, s. 102). Racionalistický subjekt, násilne si prispôsobujúci a využívajúci prírodu v záujme naplnenia svojich životných potrieb, je subjektom, ktorého identita sa zakladá na princípe moci, pričom tento fakt zásadným spôsobom predurčuje i celkový charakter skutočnosti, transformujúcej sa vo svojej podstate na „substrát panstvá“ (Adorno, Horkheimer, 2009, s. 23).⁴

V súvislosti s predmetom našich skúmaní je dôležité podotknúť, že inštrumentálne ovládnutie prírody tvoriace integrálnu súčasť procesu osvietenstva, ktorý vnímal Adorno ako nutný proces, sprostredkúva zásadné zníženie existenčného ohrozenia, a tým i hrôzy vychádzajúcich z prírody. Faktor ovládnutia sa pritom pre človeka črtá byť nevyhnutným a kľúčovým prvkom v jeho vzťahu k prírode, pretože príroda by mohla opätovne nadobudnúť svoju pôvodnú hrozivú podobu, čo poukazuje okrem iného i na to, že proces osvietenstva prebiehal v ostrej až nezmierniteľnej konfrontácii s prírodou.⁵

V rámci procesu osvietenstva dochádza súčasne k formovaniu krásy prírody, pričom ovládnutie prírody predstavuje faktor umožňujúci jej konštitúciu. Vo svojich skúmaníach Adornovej estetiky na tento konštitutívny predpoklad krásy prírody poukazuje Raúl Fernet-Ponse: „Keďže prírodné krásno môže byť vnímané ako krásne iba vtedy, keď príroda nie je vnímaná v podobe obrozujúcej nadvlády, je sama skúsenosť prírodného krásna možná len na pozadí ovládnutia prírody, t.j. na pozadí kroku, v ktorom sa človek od prírody oddelil ako subjekt. Prírodné krásno je teda už sprostredkované a spoločensky dané a v tom podobné umeleckému krásnu“ (Fernet-Ponse, 2000, s. 86). Ovládnutie prírody tvoriace konštitutívny predpoklad estetickej skúsenosti krásy prírody priamo súvisí s jej bytostným určením, ktoré podľa Adorna platí v podstate pre estetickú skúsenosť v celku: „Jak je spjato přírodní krásno s krásnem uměleckým, se ukazuje na zkušenosti, která platí pro krásno přírodní. Vztahuje se na přírodu jedině jako na jev, nikoli jako na látku práce a reprodukce života, natožpak jako na substrát vědy. Jako umělecká zkušenost je estetická zkušenost s přírodou zkušeností s obrazy. Příroda jako objekt jevíciho se krásna není vnímána jako objekt činnosti. Zřeknutí se cílu sebezáchovy – v umění empatické – se uskutečňuje stejně i v estetické zkušenosti s přírodou“ (Adorno, 1997, s. 91–92).⁶ Skúsenosť prírodného krásna teda predstavuje skúsenosť, v ktorej je príroda vnímaná výhradne „ako jav“ – v nelátkovej, javovo-obrazovej podobe imanentne previazanej či dokonca podmienenej jej konzekventným vyčlenením z oblasti práce a činnosti, z praxe „reprodukcie života“. Aby však k aktu vyčlenenia, k zrieknutiu sa cieľov sebazáchovy mohlo dôjsť, bolo nutné ich najskôr zabezpečiť, a to práve prostredníctvom činnosti podrobujúcej si prírodu. Absencia cieľov sebazáchovy vo vzťahu k prírode prítomná v estetickej skúsenosti predpokladá ich prednostné zabezpečenie v procese spoločenského ovládnutia prírody, zásadne znižujúceho existenčné ohrozenie z jej strany.

⁴ Subjekt, formujúci sa na základe princípu moci, akceptujúci moc „jako princíp všetch vzťahů“ (ibid., s. 22) fundamentálne transformuje svoj postoj k skutočnosti. Poznanie a moc sú preňho totožné, veci poznáva len do tej miery, „nakolík s nimi může manipulovat. [...] Tím se jejich bytí o sobě stává bytím pro něho. V této proměně se podstata věcí odhaluje vždy jako jedna a táž, jako substrát panství. Tato identita konstituuje jednotu přírody“ (ibid., s. 23). Premena skutočnosti na „substrát panstva“ spôsobuje, že prichádza o „plnosť kvalít“ (ibid.). Vzhľadom na to môžeme povedať, že prístup k skutočnosti z pozície moci sa konštituuje ako násilne deformujúci a reduktívny.

⁵ V *Dialektike osvietenstva* Adorno a Horkheimer v tejto súvislosti podotýkajú: „Podstatou osvícenství je alternativa, jejíž nevyhnutelnost jej nevyhnutelností panství. Lidé museli stále volit mezi podrobením se přírodě a podrobením přírody“ (ibid., s. 43).

⁶ Spoločný základ estetickej skúsenosti s prírodou a s umením spočíva podľa Adorna v estetickom postoji, ktorý tvorí „schopnost vnímat ve věcech více, než jsou; je to pohled, kterým se to, co je, mění v obraz“ (ibid., s. 432). Prvok prekročenia toho, čo je, sa nachádza i priamo v skúsenosti prírodného krásna: „V přírodě je krásné to, co se projevuje jako něco víc, než čím to je doslova hned na místě“ (ibid., s. 98). Skúsenosť prírodného krásna predstavuje z tohto hľadiska skúsenosť s obrazmi, ktoré v prírode odkrývajú „niečo viac“, ako je. (Bližšie ku konštitúcii a charakteru estetickeho postoja u Adorna pozri Brežňan, 2019).

Miera spoločenského ovládnutia prírody sa tak odkrýva ako konštitutívny faktor genézy jej krásy. Akoby dokonca medzi nimi vládla určitá forma priamej úmernosti, absencia dostatočného ovládnutia prírody spôsobuje neprítomnosť krásy: „*V časových událostiach, v nichž príroda vystupuje vůči člověku příliš mocně, není pro přírodní krásno prostor*“ (Adorno, 1997, s. 91). Priveľká moc prírody neposkytuje človeku „priestor“ pre estetický postoj k nej, k prírode v tejto jej mocenskej pozícii človek nutne pristupuje ako k objektu činnosti, majúcej za cieľ si prírodu podrobiť, eliminovať jej moc. A naopak, s napredovaním civilizačného procesu osvietenstva, ktorého centrálny prvok vytvára postupne rastúce, racionálno-inštrumentálne ovládanie prírody, rásť i priestor pre estetický postoj k nej. Ako určitý, nepostrádateľný medzičlánok tohto rastu sa v Adornových úvahách vynára ďalší faktor: „*Po dloubá období se stupňoval cit pro přírodní krásno s utrpením na sebe odkázaného subjektu z upraveného a uspořádaného světa; tento cit nese stopu světobolu*“ (ibid., s. 89). Faktor ovplyvňujúci stupňovanie citu pre prírodné krásno teda vytvára utrpenie subjektu „z upraveného a usporiadaného sveta“, „cit“ rastie vzájomne „s“ týmto „utrpením“, je s ním priamo prepojený, akoby na utrpení závisel.

Toto utrpenie pritom môžeme podľa Adorna považovať za imanentnú súčasť procesu osvietenstva. Úspešné formovanie subjektu človeka, vytvárajúceho sa na základe identifikácie s princípom moci, princípom panstva, vyžaduje zároveň ovládnutie jeho vnútornej prírody. To sa uskutočňuje prostredníctvom potlačenia prepojenia s prírodou, prostredníctvom popretia prírody v človeku (Adorno, Horkheimer, 2009, s. 63), ktorým človek sleduje konkrétny cieľ; vykonáva ho „kvôli panství nad mimolidskou přírodou i nad jinými lidmi“ (ibid.).⁷ Popretie prírody v človeku, v ktorom spočíva „jádru veškeré civilizační racionality“ (Adorno, Horkheimer, 2009, s. 63), však so sebou prináša takpovediac až fatálny dôsledok pre jeho život: „*popřením přírody v člověku se stává zmateným a neprůhledným nejen te los vnějšího ovládnutí přírody, ale i te los vlastního života. V okamžiku, kdy člověk oddělí vědomí sebe sama od přírody, všechny účely, pro něž se uchovává při životě, tedy společenský pokrok, růst všech materiálních a duchovních sil, ba i samotného vědomí, se stávají nicotnými*“ (ibid.). Ďalší závažný aspekt procesu spoločenského ovládnutia prírody generujúci v človeku utrpenie predstavuje faktor odcudzenia, ktorý sa konštituuje ako priamy dôsledok tohto procesu: „*Za rozšíření své moci platí lidé, odcizením tomu, nad čím ji mají*“ (ibid., s. 23). Z odcudzenia „*pramení všechen stesk po domově i veškerá touha po ztraceném původním stavu*“ (ibid., s. 85).

Z tohto hľadiska sa ukazuje, že imanentné aspekty procesu osvietenstva tvoria súčasne zdroje existenciálneho utrpenia človeka, ktoré môžeme považovať zároveň za špecifickú formu „svetobôľu“. Popretie prírody v sebe, potlačenie prepojenosti človeka s prírodou (ako konštitutívny faktor subjektivity) spôsobuje bytostné vyvrátenie telosu života v jeho komplexnosti. Odcudzenie (ako priamy následok popierajúceho ovládnutia) esenciálnu absenciu či skôr negáciu telosu života zintenzívňuje; akoby pre človeka znamenalo vytrhnutie z priestoru (domova), ku ktorému imanentne prináleží, stratu spojenia s ním. Toto vytrhnutie sa formuje primárne v dvoch rovinách – vo vzťahu k sebe, k vnútornej prírode človeka i k svetu, k vonkajšej prírode, ktorú človek podriaďuje svojim potrebám. V danej situácii dochádza súčasne k závažnej transformácii prírody, namiesto zdroja enormnej hrôzy začína pre človeka predstavovať pozitívnu entitu: „*Ti, kdo keřčovitě ovládají přírodu, spatřují v trýzněné přírodě dráždivý obraz bezmocného štěstí. Myšlenka na štěstí bez moci je nesnesitelná, protože až to by bylo pravým štěstím*“ (ibid., s. 171). A

⁷ Na prepojenie ovládnutia vonkajšej a vnútornej prírody v procese formovania subjektu precízne poukázali Manfred Gangl a Gérard Raulet: „*Prekřížení ovládnutí přírody a konstitúcie Ja prostřednictvím kognitivně fixovaných, selektivních úkonov má prirodzene za podmínku i kontrolu motoriky pudovosti, v které musí být potlačené alebo sublimované všechny impulzy rušící organizovanou pracovní činnost. Kontrola pudov ako ovládnutie vnútornej prírody je preto vždy už neoddeliteľne spojená s ovládnutím vonkajšej prírody. Sebapopretie človeka ako pudovej bytosti a zmyslová disciplína poznávajúceho subjektu sa tak stávajú predpokladmi inštrumentálne konajúceho subjektu*“ (Gangl, Raulet, 1998, s. 11).

práve utrpenie, prameniace v absencii telosu života a odcudzení – imanentných dôsledkoch spoločenského procesu osvietenstva, pôsobí ako rozhodujúci prvok, hybná sila konštituovania pozitívnej podoby prírody: „*Stesk po domove človeka zapleteného do civilizácie, 'objektívni zomfalstvi' tčb, kdo ze sebe museli udelat prvek spoločenského rádu, byl tím, z čeho žila láska k bohům a démonům, na něž se jako na projasněnou přírodu obraceli v modlitbách*“ (ibid., s. 109).⁸ Príroda sa z perspektívy odcudzeného, trpiaceho subjektu moci javí byť prejasneným priestorom skutočného šťastia, v ktorom absentuje akákoľvek forma moci.

V skúsenosti krásy prírody sa pritom odkrýva totožná konštelácia. I ona sa formuje na základe spoločenského ovládnutia prírody v priamom vzťahu k utrpeniu, jeho imanentnému dôsledku a predstavuje pozitívnu podobu prírody stojacu v principiálnej opozícii voči spoločenskému svetu, v ktorom dominuje princíp moci. Táto protikladná pozitívnosť zreteľne vystupuje v niekoľkých aspektoch skúsenosti krásy prírody: „*Krásno v přírodě je proti vládnoucímu principu [...] něco jiného; jemu se rovná to, co je smířené*“ (Adorno, 1997, s. 102), „*připomíná stav bez panství*“ (ibid., s. 93), „*jebo sféra je sférou možné svobody*“ (ibid., s. 363). V skúsenosti s prírodným krásnom dochádza k uskutočneniu možnosti slobody. Subjekt tu „vystupuje“ „duchovně – ze zajetí do sebe samého“ (ibid.), týmto vystúpením prechádza významnou premenou, vystúpenie „zo zajatia“ vlastnej subjektivity sa stáva faktorom zmierenia s prírodou. Subjekt (ktorý v týchto momentoch už vlastne nie je úplne subjektom) si „uvědomuje [...] svou vlastní přirozenost“ (ibid.), ktorú v záujme panstva nad prírodou, v záujme konštitúcie vlastnej identity, bolo potrebné vehementne potláčať a popierať.⁹ Skúsenosť prírodného krásna odhaľuje potlačovanú podobnosť s prírodou. Subjekt, vystupujúci zo seba, si uvedomuje, rozpomína sa na svoju prirodzenosť a to ho zmierujúc zároveň s prírodou oslobodzuje: „*svoboda se probouzí ve vědomí jeho podobnosti přírodě*“ (Adorno, 1997, s. 363). Týmito vrstvami načrtáva skúsenosť prírodného krásna súčasne „stav bez panstva“, čím napĺňa fundamentálny prvok šťastia – to sa ako možné javí práve v úplnej absencii moci. V skúsenosti prírodného krásna tak subjekt, prekračujúc svoje konštitutívne hranice, dospieva k zmiereniu s prírodou, ako aj so sebou samým ako jej integrálnou súčasťou, čím sa rozpúšťa jeho odcudzenie a zároveň tým subjekt nahliada i možnosť svojho šťastia.¹⁰ Zdá sa, že tu môžeme hovoriť o určitom prekryvaní šťastia a krásy.¹¹

⁸ Na tento zásadný faktor situovania šťastia do prírody poukazuje Adorno i v *Estetickej teórii*: „*Snadno však civilizační pokrok klame lidi v tom, jak jsou stále ještě nechráněni. Štěstí z přírody bylo spjato s koncepcí subjektu jako něčeho pro sebe jsoucího a virtuálně v sobě nekonečného. Takto se projektuje do přírody a cítí se jí být jako něco odštěpeného blížko; jeho bezmocnost ve společnosti zkamenělé do druhé přírody se stala motorem útěku do zdánlivě první*“ (Adorno, 1997, s. 91). V dôsledku absolutizácie princípu panstva dochádza podľa Adorna v procese osvietenstva k výraznému stupňovaniu jeho negatívnych aspektov do takej miery, že moderná spoločnosť nadobudla charakter väzenia, v ktorom život človeka podlieha radikálnej redukcii: „*Absolutní osamocenosť, násilné zaměření na vlastní Já, jebož celé bytí spočívá v podrobování materiálu, monotónním rytmu práce, je jako strašidelný zjev, v jehož obrysech člověk rozpoznává charakter své existence v moderním světě. Radikální izolace a radikální redukce na stále stejné Nic jsou identické. Člověk v nápravním zařízení je virtuálním obrazem buržoazního lidského typu, jimž se ve skutečnosti má teprve stát*“ (Adorno, Horkheimer, 2009, s. 218).

⁹ Skúsenosť prírodného krásna tvorí podľa Ernsta Grohotolského „*projekcií subjektu nezámerne pozorujúceho prírodu. Subjekt neidentifikuje amorfnú prírodu formálne logicky ako objekt svojej akcie, ale naopak identifikuje sa s prírodou, uvedomí si svoju vlastnú prírodnú povahu (svoje potlačené pudy a sklony). Čo subjekt v prírodnom krásne prežíva [...], je vyvolané prostredníctvom uvoľnenia civilizačného tlaku k identifikácii a účelne zameranej identite*“ (Grohotolsky, 1986, s. 28).

¹⁰ Šťastie, črtajúce sa v skúsenosti krásy prírody, je protikladným voči subjektivity, zakladá sa na prekročení jej hraníc vymedzených pozíciou moci. Prekročení, ktorým sa zároveň ukončuje ostré vymedzenie, vyčlenenie subjektu voči svetu. Môže sa blížiť šťastiu, ako ho Adorno pomenúva v *Minima Moralia* (*Minima Moralia*, 1951): „*šťastie znamená byť obehnut, je to napodobenina bezpečia v matke*“ (Adorno, 2009, s. 111). Šťastie sa teda realizuje v sympatetickom vzájomnom vzťahu sveta a subjektu, v opustení odcudzujúcej moci, je hlbokým zblížením sa so svetom, v ktorom možno spočinúť, vytvára ho zmierenie medzi svetom a subjektom. Zároveň predstavuje určité opakovanie, majúce svoj predobraz v prvotnej symbiotickej jednote matky a dieťaťa, akoby sa subjekt v snahe o šťastie pokúšal o uskutočnenie návratu k nej, o jej zopakovanie. V prípade skúsenosti krásy prírody sa objatie šťastia spája s prírodou

Imanentná dvojznačnosť: sila súčasne slabosťou

Naše úvahy poukázali na závažný faktor konštituovania pozitívnej podoby prírody; je civilizačne podmienená, vychádza z utrpenia – jazykom *Dialektiky osvietenstva* povedané – zo zúfalstva človeka „zapleteného do civilizácie“. Môžeme tak konštatovať, že pozitívna podoba prírody sa vytvára historicky z pozície a v optike negatívneho spoločenského celku, ako protikladná reakcia naň; je predurčovaná svojím východiskom. Taktiež sa ukázalo, že k tomuto formovaniu pozitívnej podoby prírody dochádza i v skúsenosti jej krásy.

Tento aspekt skúsenosti prírodného krásna nás môže priblížiť k jej imanentnému rozporu, k principiálnej dvojznačnosti obsiahnutej v nej. Adorno v tejto súvislosti píše: „*To, že skúsenosť z prírodného krásna, alespoň podľa svojho subjektívneho vedomí, sa drží mimo ovládání prírody, jako kdyby byla zpočátku bezprostřední, popisuje její sílu i slabost. Její sílu, protože připomíná stav bez panství, který pravděpodobně nikdy neexistoval; její slabost, protože se právě tím rozplynula do oné amorfnosti, z níž povstal génius, a vůbec teprve dospěla k ideji svobody, která se realizovala ve stavu bez panství. Anamnéza svobody v přírodním krásnu vede k omylu, protože svobodu očekává ve starší nesvobodě*“ (Adorno, 1997, s. 92–93). Dvojznačnosť skúsenosti prírodného krásna zasadzuje Adorno do jej centrálného prvku, spočívajúceho v tom, že sa črtá byť mimo sféry panstva, „mimo ovládania prírody“ a tvoriaceho jej slabosť a súčasne i silu. V nasledujúcich skúmaníach sa pokúsim zamerať práve na tieto antinomické aspekty skúsenosti prírodného krásna; keďže sa spájajú v jej centrálnom prvku, vytvárajúc takpovediac jeho rub a líc, ich reflexia môže poukázať na imanentný charakter skúsenosti krásy prírody.

Ako prvý budeme sledovať aspekt slabosti. V skúsenosti prírodného krásna vníma subjekt prírodu výhradne pozitívne, príroda tu predstavuje priestor slobody, v ktorom sa realizuje „stav bez panstva“, pričom subjekt považuje svoju skúsenosť za bezprostrednú. Tým však neregistruje vo vzťahu k prírode staršiu neslobodu – civilizačným pokrokom, procesom osvietenstva potlačenú fakticitu prírody – jej prvotnú, desivú nadvládu nad človekom. V prípade absencie ovládnutia prírody, ktorú skúsenosť prírodného krásna svojou zdanlivou bezprostrednosťou anticipuje, by došlo k regresu do staršej neslobody, príroda by opätovne nadobudla svoju nadriadenú, mocenskú pozíciu nad človekom. Skúsenosť prírodného krásna tak ignoruje svoj konštitutívny predpoklad. Zároveň je potrebné si uvedomiť, že príroda, ako pripomína Ernst Grohotolsky, „nie je slobodná, podlieha tlakom, podlieha nutnosti“ (Grohotolsky, 1986, s. 28). Skúsenosť krásy prírody teda i v tomto smere vytvára jej falšujúci obraz.

Ukazuje sa, že „anamnéza slobody v prírodnom krásne“ nastáva v súčinnosti s nereflektovaním či neuvedomovaním si faktickej povahy prírody, ako aj faktoru jej ovládnutia, prostredníctvom čoho sa v skúsenosti prírodného krásna formuje klamlivý dojem bezprostrednosti.¹² V tomto momente odkrýva

---

– ona je tým, čo subjekt láskavo, životodarne objíma (Bližšie k faktoru šťastia a jeho spojenia s estetickou skúsenosťou pozri Brežňan, 2019).

¹¹ Skúsenosť prírodného krásna sa imanentne približuje estetická skúsenosť vznešeného. Rovnako aj v jej priebehu subjekt dospieva k uvedomeniu si „svojej vlastnej prirodzenosti“ a oslobodeniu z pút subjektivity. V tejto súvislosti ešte možno podotknúť, že Adorno svojou koncepciou vznešeného vstupuje do určitej opozície voči jej racionalistickému náprotivku: „*Tým, že prekonáva Burkeho a Kantov racionalizmus, ktorý vznešené prírody chápe ako výzvu pre ľudský subjekt a jeho moc, môže vznešené ponímať ako estetický prostriedok proti princípu subjektívneho ovládania prírody. Pred vznešeným je subjekt pripravený sa zmieriť s prírodou*“ (Zima, 2005, s. 122). Spolu s Albrechtom Wellmerom môžeme konštatovať, že u Adorna „*vznešené predstavuje modifikáciu, intenzifikáciu krásna, a nie jeho reálnu negáciu ako u Kantá*“ (podľa Zima, 2005, s. 117). Samotný Adorno skúsenosť vznešeného ilustruje veršom z Goetheho Fausta: „vytryskl pláč a země má mě zase!“

¹² Toto neuvedomovanie môžeme uviesť do súvisu s bytím v spoločnosti, ktorá pre človeka predstavuje druhú prírodu, druhú bezprostrednosť (Adorno, 1981, s. 28). V tejto bezprostrednosti sa viaceré elementárne aspekty spoločnosti stávajú pre človeka prirodzené, tým pádom ním i neregistrované, nereflektované. Práve v tejto súvislosti

prírodné krásno podľa Adorna svoj ideologický aspekt: „*Prírodné krásno je ideologie jakožto předstírání bezprostřednosti pomocí zprostředkovanosti*“ (Adorno, 1997, s. 95). Sprostredkovanie pritom tvorí jeden z kľúčových faktorov jeho skúsenosti. Pozitívna podoba prírody, zjavujúca sa v skúsenosti jej krásy, sa konštituuje z pozície spoločenského panstva nad ňou a principiálne ju podmieňujú negatívne dôsledky panstva.¹³ Avšak nerefektovaním týchto sprostredkujúcich faktorov je príroda v skúsenosti prírodného krásna „degradovaná na klamnú fantáziu“ (Adorno, 1997, s. 95), v ktorom sa javí ako priestor bez panstva, ako priestor šťastia. Situovaním stavu bez panstva, slobody, šťastia do prírody predstavuje skúsenosť prírodného krásna jej klamlivú fantáziu – zdanlivo prvotnú, bezprostrednú, výlučne pozitívnu podobu. Túto pozitívnosť zakladá a v podstatnej miere predurčuje spoločenské ovládnutie prírody, ktoré však skúsenosť prírodného krásna neregistruje, čím potiera svoj konštitutívny faktor. Vo svojom zornom poli nerefektuje práve to, čo ho zásadne ovplyvňuje. Týmto spôsobom dospieva skúsenosť prírodného krásna k svojmu závažnému omylu. Faktormi ovládnutia prírody umožnený a predurčený obraz prírody prezentuje ako bezprostredný, prirodzený; implikuje tak, že príroda je primárne práve taká, ako ju obraz skúsenosti jej krásy ukazuje. Bezprostrednosť, ktorá sa v skúsenosti prírodného krásna zdanlivo realizuje, by však pre človeka vo vzťahu k prírode znamenala regres do staršej neslobody, a tým súčasne v podstate i znemožnenie samotnej skúsenosti jej krásy. Skúsenosť prírodného krásna v tomto smere spochybňuje svoje konštitutívne východiská, v konečnom dôsledku smeruje k zrušeniu možnosti svojej realizácie spočívajúcej v spoločenskom ovládnutí prírody. V zdaní bezprostrednosti absentuje vedomie, že výlučne pozitívna podoba prírody, ktorú skúsenosť prírodného krásna predstavuje, tvorí produkt jej ovládnutia a je možná jedine v jeho rámcach. Dospieva ku klamlivej fantázi, ktorá sa zabúdajúcemu subjektu estetickéj skúsenosti javí ako prvotná, prirodzená tvár prírody. Vytvára si ju však samotný subjekt. Anamnéza slobody, stavu bez panstva je snovou projekciou jeho nesplnenej túžby, ktorá sa mala uskutočniť emancipáciou spod nadvlády prírody.¹⁴ Civilizačný pokrok, spoločenský proces ovládnutia prírody však v tomto smere zásadne zlyhal, vytvoril ďalšiu formu nadvlády nad subjektom, čo spôsobilo, že možnosť naplnenia svojej túžby po slobodnom šťastí projektuje subjekt do ovládnutej prírody.

Z našich skúmaní vyplýva, že aspekt slabosti skúsenosti prírodného krásna spočíva predovšetkým v nerefektovaní jeho konštitutívnej spoločenskej sprostredkovanosti (jeho podmienenosti faktorom ovládnutia prírody, jeho dôsledkami) implikujúcim ignorovanie prvotnej fakticity prírody a jej následné falšovanie na priestor slobody, na priestor bez panstva.

Napriek svojim momentom nerefektovania a falšovania tvorí projektujúca anamnéza slobody, stavu bez panstva podľa Adorna i silu skúsenosti prírodného krásna. V nasledujúcich reflexiách sa tento aspekt pokúsím sledovať.

Práve prvkom pripomenutia „stavu bez panstva“, schopnosťou jeho anticipácie prekračuje skúsenosť prírodného krásna zároveň existujúcu spoločenskú skutočnosť. Má schopnosť ukázať, predstaviť, aké by to mohlo byť, keby mohol „stav bez panstva“ nastať. Subjekt estetickéj skúsenosti pritom tento stav konkrétne prežíva, odkrýva sa mu ako zmierujúce sa oslobodenie zo zajatia subjektivity, v rámci ktorej

---

Adorno podotýka, že „civilizačný pokrok klame ľudí v tom, ako sú stále ešte nechránení.“ Spoločenský proces ovládnutia prírody vytvára i ochranu pred ňou, emancipáciu spod jej prvotnej nadvlády. A ako jeden z elementárnych aspektov spoločnosti sa pre človeka stáva bezprostredným – nevedomovaným.

¹³ W. Martin Lüdke (1981, s. 49) v tejto súvislosti podotýka: „*Prírodu totižto nemožno bezprostredne vôbec okúsiť, prístupná je jedine ako vždy už spoločensky pretvorená príroda.*“

¹⁴ O povahe anamnézy Adorno podotýka: „*Od dob Platónovy anamnézy se o ještě nejsoucím sní ve vzpomínce, která pouze konkretizuje utopii, aniž ji zrazuje ve jsoucnu. Vzpomínka se spojuje se zdáním: ani tehdy se to nestalo*“ (ibid., s. 176). Anamnéza, prebiehajúca v skúsenosti prírodného krásna, má práve tento charakter.

pristupuje k skutočnosti z perspektívy násilného a redukujúceho princípu moci. Prekročenie hraníc subjektivity tak potenciálne rozvrstvuje jeho realitu. V estetickom obraze vníma subjekt „viac než“ „to, čo je“. V tejto súvislosti by sme si mali uvedomiť, že subjekt svoju realitu konštituuje ako substrát panstva, ktorá tak prichádza o svoju plnosť kvalít. A preto to, „čo je, môže byť, čím je, len ich stratou a do tej miery, do akej je súčasne pre subjekt, a teda podlieha princípu panstva“ (Brežňan, 2019, s. 167).¹⁵ Ak teda v skúsenosti prírodného krásna subjekt v prírode odkrýva viac, než je, môžeme povedať, že vnímaná príroda v procese estetickej skúsenosti získava podobu, ktorá jej bola násilne odňatá jej redukciami na substrát panstva. Dochádza ňou teda k odstráneniu negativity založenej na redukcii vecí (prírody) na substrát panstva a ňou podmienenej straty plnosti kvalít, čo implikuje konštitutívnu zmenu „skutočnosti“. Z tohto hľadiska môže skúsenosť prírodného krásna anticipovať celkovú revitalizáciu prírody v plnosti jej kvalít. Zároveň predstavuje skúsenosť, v ktorej subjekt, nachádzajúci sa mimo hraníc svojej subjektivity, dospieva – duchovne – k zmiereniu s prírodou, ako aj so sebou samým ako jej integrálnou súčasťou.

Ako na to poukazuje Albrecht Wellmer (1993, s. 15), príroda nadobúda v skúsenosti prírodného krásna, (predstavujúcej ju v stave bez panstva) svoju celostnú, zjednotenú podobu: „V prírodnom krásne vníma Adorno šifru zatiaľ ešte neexistujúcej, zmierenej prírody, teda prírody, ktorá by prekonala rozštiepenie života na ducha a jeho predmet, toto rozštiepenie by v sebe ako zmierená rozptýľila; tvorila by slobodné Spolu v svojej osobitosti nepoškodeného mnohého. [...] To, že utópia zmierenia sa vzťahuje na prírodu v celku, vyplýva z radikálnosti antitety instrumentálneho rozumu a esteticky sa zmiernujúceho ducha: tak instrumentálny, ako aj zmiernujúci sa duch cieľia na poriadok života v celku.“ Skúsenosť prírodného krásna vytvára v tomto smere zároveň utopický moment transcencie k neurčenému, nedanému a tak zároveň i moment transcencie existujúcej spoločnosti; tvorí poukaz na jej možnosť.¹⁶ V tomto prekročení smeruje k tomu, „co je mimo buržoaznej spoločnosti, mimo jej práce a jej zloží. Prírodné krásno zostáva alegoriou onoho, čo je mimo, navzdory svému prostredkovaniu spoločenskou imanenciou“ (Adorno, 1997, s. 96).

Na druhej strane, ako Adorno upozorňuje, je potrebné nezabúdať na závažnú, ideologickú tendenciu prítomnú v estetickej skúsenosti. Pretože: „Podstrčí-li se tato alegorie jako dosažený stav smíření, pak se snižuje k pomocnému prostředku, aby zastřela a ospravedlnila stav nesmířený, v němž je přece taková krása možná“ (ibid.). Teda v prípade, že stav zmierenia, stav bez panstva dosiahnutý v skúsenosti krásy prírody sa bude vnímať ako v určitej forme reálne prítomný, reálne dosiahnutý, či bude pôsobiť ako určitá forma náhrady reálneho

¹⁵ Vzhľadom na túto fundamentálnu redukcii v konštitúcii reality Adorno podotýka: „To čo je, je viac, ako to je. Toto Viac mu nie je vnútené, naopak zostáva, ako z nebo vytesnené, jeho imanentné. V tomto zmysle by bolo neidentické vlastnou identitou veci proti jej identifikáciám“ (Adorno, 2003, s. 164). Neidentické sa črtá ako ono „Viac“, čo je procesom identifikácie z podstaty existujúceho vytesnené. Z tohto hľadiska môžeme chápať i Adornovo určenie prírodného krásna: „Prírodné krásno je stopa toho, čo je v poutu univerzálny identity na veciach neidentické“ (Adorno, 1997, s. 101). Neidentické tvorí jeden ústredných prvkov Adornovho myslenia: „Neidentickým označuje univerzálnym princípom identifikácie potlačené jednotlivé, zvláštne a kontingenčné. [...] Neidentické je to bezprostredné, čo sa vymyká univerzálnemu princípu sprostredkovania [...] Ako jedinečné, neuchopiteľné, neopakovateľné je neidentické okrem toho par excellence efemérne, okamihové. Toto, všetkým sprostredkujúcim tlakom identifikácie vymykajúce sa neidentické nie je pre Adorna zákonite ako bezprostredné ničím pozitívnym [...] ale skrz-naskrz 'cudzíe' a 'iné'“ (Zimmermann, 1989, s. 117). V tejto súvislosti je potrebné si zároveň uvedomiť, ako podotýka Michal Hauser (2005, s. 74–76), že „jednotlivé potrebuje ke své jedinečnosti obecné, neidentické potrebuje identické [...] Neidentické jako to nepojmové, jednotlivé, zvláštní neexistuje 'an sich' jako něco zcela svébytného. [...] Neidentické je samo v sobě zprostředkované identickým, ale tím způsobem, že není identifikováno, a vězí v rozporu s tím, co jej zprostředkovává. Identita neidentity je negativní. [...] Neidentita je pro násilně identifikující myšlení, spjaté s panstvím, neviditelná.“ Skúsenosť prírodného krásna disponuje schopnosťou prelomiť túto neviditeľnosť neidentického. A ako to naznačuje Adornovo určenie estetického postoja, túto schopnosť môžeme prisúdiť i estetickej skúsenosti s umením. Estetickej skúsenosti, estetickému postojovi z tohto hľadiska pripadá vcelku jeho myslenia jedinečné postavenie.

¹⁶ Manuel Knoll (2002, s. 246) podotýka, čo estetická skúsenosť v týchto momentoch anticipuje: „Šťastie skúsenosti v jeho utopickej podobe dáva recipientovi nahládnuť možnosť hedonickkej sociálnej utópie a možnej slobody v nej. Tým recipient podľa Adorna získava zmysel a schopnosť duchovne čeliť utrpeniu z existujúceho.“ A zároveň dodáva: „V hedonickkej sociálnej utópii [...] by mohlo Ja zrušiť svoje panské sebakladdenie a uskutočniť genuínnu somatickú slasť“ (ibid.).

stavu zmierenia, faktor transcencie existujúcej spoločnosti, ktorý mal vyjadrovať nesúhlas s ňou, potenciál vzdoru proti nej, sa prevráti v neželanú, no efektívnu afirmáciu transcendovaného, reálne existujúceho nezmierneného stavu.¹⁷ Tu sa opätovne dotýkame primárnej dvojznačnosti skúsenosti prírodného krásna. Priamo v aspekte jej sily sa odкрýva možnosť zvratu na aspekt jej slabosti.

Pokiaľ by sme teda chceli charakterizovať adekvátnu skúsenosť prírodného krásna, táto charakteristika by v žiadnom prípade nemala postrádať poukaz na jej primárnu dvojznačnosť. Mohli by sme ju vymedziť nejednoznačným medzipriestorom, situovať medzi jej slabosťou a silu. Šlo by tu o schopnosť subjektu nestratiť z dohľadu moment oslobodzujúcej transcencie ukazujúcej víziu šťastného „stavu bez panstva“, schopnosť oddať sa jej a zároveň schopnosť mať na pamäti moc klamu tejto možnej krásy, pokúsiť sa v jej intenzívnej zážitkovosti zároveň si uvedomiť, na akú negatívu mimo seba môže vlastne odkazovať.

Z tohto hľadiska sa ukazuje, že skúsenosť prírodného krásna ústi na jednej strane k neuvedomovanému vytváraniu – spoločenskému stavu protikladnej – klamlivej fantazmy pozitívnej prírody, na strane druhej však anticipuje prekročenie, vystúpenie zo spoločensky fixovanej subjektivity, ktorá sa konštituuje na základe princípu moci a jeho absolutizáciou bytostne redukuje možnosti zmysluplnosti, ako aj naplnenia svojej existencie. Prekročením subjektivity tak skúsenosť krásy prírody vytvára poukaz na možnosť plnosti existencie, šťastného stavu bez panstva. V momente, keď sa však alegorický poukaz stáva náhradou šťastia, keď sa dosadí ako určitá forma jeho uskutočnenia, začína nutne tvoriť pomocný prostriedok pretrvávania spoločenského status quo. Zároveň v omyle svojej prirodzenosti, v nerefektovaní imanentnej problematickosti (spoločenskej podmienenosti, sprostredkovanosti) zakrýva skúsenosť prírodného krásna panstvo nad prírodou, z ktorého vychádza, ktoré ju primárne umožňuje. A tak zároveň i násilie, čo jej predchádzalo.

Reflektovanie imanentnej dvojznačnosti, problematickosti skúsenosti prírodného krásna zviditeľňuje zakrývanú negatívu života v spoločnosti spočívajúcu primárne v totalite panstva, pretože, práve ona tvorí ťažiskový faktor formovania výhradne pozitívnej podoby prírody. Práve miera jej pozitívnosti by tak mohla zrkadlovo naznačovať mieru negativity spoločenského celku, násilia, ktoré v záujme svojho sebaoptvrdenia vykonáva na prírode a svojich členoch. Táto reflexia by nás mohla priviesť k myšlienke, že čím viac sa nám príroda svojou inakosťou javí byť krajšou, zvodnejšou, potrebnejšou, o to viac sme my i ona podrobení, zničení, spoločensky predefinovaní. No súčasne táto myšlienka napovedá, že zatiaľ sme v tomto rozpolžení úplne nerezignovali.

Literatúra:

- [1] ADORNO, T. W. (1981): *Noten zur Literatur*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp.
- [2] ADORNO, T., W. (1997): *Estetická teorie*. Praha: Panglos.
- [3] ADORNO, T., W. (2003): *Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit. Zobr. spisy, zv. 6*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp.

---

¹⁷ Norbert W. Bolz (1980, s. 378-379) v tejto súvislosti podotýka: „Šťastie ducha v okamihu estetickej pravdy je zároveň i nepravdou, pretože legitimuje existujúce; žiadny okamih nie je pravdivo vykúpeným, bez toho aby bol vykúpeným i celok. [...] preto iba duchovné šťastie nie je žiadnym šťastím.“ Momentom vykúpenia Bolz pravdepodobne naráža na známu a často citovanú pasáž z Adornovej *Minima Moralia*: „Filosofie, ktorou lze tváří v tvář zoufalství jedině ospravedlnit, by byl pokus pojímat všechny věci tak, jak by se ukazovaly z hlediska vykoupení. Poznání nemá žádné jiné světlo než to, které na svět dopadá z vykoupení: vše ostatní se vyčerpává v dodatečné konstrukci a zůstává kusem techniky“ (Adorno, 2009, s. 244). Pre estetickú skúsenosť by teda malo platiť to isté.

- [4] ADORNO, T., W. (2009): *Minima Moralia: Reflexe z porušeného života*. Praha: Academia.
- [5] ADORNO, T., W. – HORKHEIMER, M. (2009): *Dialektika osvícenství: Filosofické fragmenty*. Praha: Oikoymenh.
- [6] BOLZ, N. W. (1980): Nietzsches Spur in der Ästhetischen Theorie. In: B. Lindner – W.M. Lüdke (eds): *Materialien zur ästhetischen Theorie Theodor W. Adornos, Konstruktion der Moderne*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp, s. 369–396.
- [7] BREZŇAN, P. (2019): Estetický postoj u T.W. Adorna – „zdání obnovy jiného, co bylo poškozeno, do vlastní podoby“. In: *A & P Časopis pro literárnu a umeleckú komunikáciu*, 5/1-2, s. 161–172.
- [8] FORNET-PONSE, R. (2000): *Wahrheit und ästhetische Wahrheit – Untersuchungen zu Hans Georg Gadamer und Theodor W. Adorno*. Aachen: Mainz.
- [9] GANGL, M. – RAULET, G. (1998): Einleitung. In: M. Gangl – G. Raulet (eds): *Jenseits instrumenteller Vernunft: kritische Studien zur Dialektik der Aufklärung*. Frankfurt nad Mohanom: Peter Lang, s. 7-27.
- [10] GROHOTOLSKY, E. (1986): *Ästhetik der Negation – Tendenzen des deutschen Gegenwartsdramas: Versuch über die Aktualität der „Ästhetischen Theorie“ Theodor W. Adornos*. Frankfurt nad Mohanom: Verlag Anton Hain.
- [11] HAUSER, M. (2005): *Adorno; moderna a negativita*. Praha: Filosofia.
- [12] KNOLL, M. (2002): *Theodor W. Adorno: Ethik als erste Philosophie*. Mnichov: Wilhelm Fink.
- [13] LANG, P. CH. (1981): *Hermeneutik – Ideologiekritik – Ästhetik: über Gadamer und Adorno sowie Fragen einer aktuellen Ästhetik*. Königstein: Forum Academicum.
- [14] LIESSMANN, K., P. (1999): *Philosophie der modernen Kunst: Eine Einführung*. Viedeň: WUV-Univ.-Verl.
- [15] LIESSMANN, K., P. (2009): *Ästhetische Empfindungen: Eine Einführung*. Viedeň: facultas.wuv.
- [16] LÜDKE, W., M. (1981): *Anmerkungen zu einer Logik des Zerfalls: Adorno – Beckett*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp.
- [17] SCHEIBLE, H. (1983): Geschichte im Stillstand. Zur Ästhetischen Theorie Theodor W. Adornos. In: *Theodor W. Adorno. Sonderband TEXT+ KRITIK*. Mnichov: Verlag edition text + kritik, s. 92–118.
- [18] WELLMER, A. (1993): *Zur Dialektik von Moderne und Postmoderne: Vernunftkritik nach Adorno*. Frankfurt nad Mohanom: Suhrkamp.
- [19] ZIMA, P., V. (2005): *Ästhetische Negation. Das Subjekt, das Schöne und das Erhabene von Mallarmé und Valéry zu Adorno und Lyotard*. Würzburg: Königshausen & Neumann.
- [20] ZIMA, P., V. (1998): *Literární estetika*. Olomouc: Votobia.
- [21] ZIMMERMANN, N. (1989): *Der ästhetische Augenblick: Theodor W. Adornos Theorie der Zeitstruktur von Kunst und ästhetischer Erfahrung*. Frankfurt nad Mohanom: Peter Lang.

Mgr. Peter Brežňan, PhD.
Univerzita Konštantína Filozofa/Nitra (SK)
Filozofická fakulta
Ústav literárnej a umeleckej komunikácie
pbreznan@ukf.sk

<https://espes.ff.unipo.sk/>
